

Хулоса сифатида, шуни айтиш мумкинки мақсадли субвенцияларни маҳаллий бюджетга йўналтиришнинг прогноз даражалари ўрганиш орқали аниқ тармоқ, аниқ ҳудудга зарур бўлган маблағларни йўналтириш имкониятларини тақдим этади.

М.М. Исроилов, илмий раҳбар Р.И.Эгамбердиев
Андижон давлат университети
Андижон, Ўзбекистон
dodoboev49@mail.ru

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЯГОНА ЭНЕРГЕТИКА ТИЗИМИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикасининг ягона энергетика тизими, унинг муаммолари ва истиқболлари ҳақида ўтказилган монографик тадқиқот натижалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Энергетика тизими, монографик тадқиқот, энергетика сиғими, энергетик тежамкорлик.

Баъзи иштирокчилар мазкур тадбирни семинар деб номладилар, бошқалари қўшма пресс-тур дедилар, яна бирлани – конференция деб атадилар, лекин айтиш тадбир қандай номланишидан қатъий назар, гап аслида саноатдаги янги анъананинг пайдо бўлиши тўғрисида боради. Энергетика самарадорлигини ошириш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш миқёсида уларнинг қатнашчилари бўлмиш ватанимиздаги йирик саноат ишлаб чиқарувчилари ҳамда тармоқдаги хўжалик бирлашмалари ўз ҳамкасбларининг методлари, ютуқлари ва янги тадқиқотлари билан биринчи бор нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий тарзда ҳам танишиб олиш имконияга эга бўлдилар.

Иқтисодиёт вазирлиги билан "Олмалиқ тоғ кон металлургия комбинати" АЖ томонидан, етакчи тармоқлар иштирокида ташкил этилган, таркибига "Калмакир" кон бошқармаси, мис қуйиш заводи ва ОТКМКнинг бошқа объектларига сафарлари киритилган семинар йиғилиши бутун мамлакатдан йиғилган йирик саноат ишлаб чиқарувчиларга ҳамда журналистларга ишлаб чиқаришнинг энергетика сарфларини қисқартириш жараёнида жонли равишда иштирок этиш ва шунинг билан тажриба алмашинувининг ФИКни жиддий тарзда ошириш имкониятини берди. Мана шундай тадбирлар шунингдек бошқа йирик объектларда ҳам ўтказилади.

Мамлакатнинг энг йирик саноат объектларининг вакиллари бўлган 200 нафарга яқин техник раҳбарлар ва мутахассисларнинг иштирок этганлиги мазкур тадбирнинг ишлаб чиқаришда энергетика самарадорлигини ошириш масалалари борасида қай даражада юқори нуфузли муҳандислик маслаҳатлашув йиғилиши эканлигини алоҳида таъкидлайди. Ҳозирги ўн йиллик бошланишида мазкур мавзу давлат сиёсати даражасигача кўтарилган эди, бир қатор ҳам тавсия хусусидаги, ҳам мажбурий ижро хусусидаги энг муҳим қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинган эди. Ҳозир, давлатимиз раҳбари томонидан 2015 йил 5 май кунги "Энергетик сиғимни қисқартириш, иқтисодиёт тармоқларида ва ижтимоий соҳада энергетик тежамкор технологияларни жорий қилиш бўйича 2015-2019 йиллардаги чоралар Дастури тўғрисида"ги Қарорининг имзоланганлигидан кейин мазкур ишлар янги ривожланиш даражасига чиқмоқда.

Янгича миқёсдаги семинарда ҳозирги кунда бир бирларини яхши танийдиган, энергетика масалалари бўйича масъуллар бўлмиш "Ўзбекнефтегаз" МХК, "Навоий ТКМК" ДК, "Ўзбекэнерго", "Ўзметкомбинат", "Ўзкимёсаноат", "Ўзбекқўмир" акциядорлик жамиятларининг вакиллари, МАР воситаларининг иштирокида энергетика самарадорлиги лойиҳаларини молиялаштирилишида иштирок этаётган "Асакабанк",

"Ҳамкорбанк" ва "Ўзсаноатқурилишбанк" тижорат банкларининг вакиллари ва шунингдек Фанлар Академиясининг ҳамда Тошкент давлат техник университетининг олимлари қатнашдилар.

ТКМКнинг бош энергетика Дмитрий Тимошук айтганидек, комбинат улушини мамлакатимиз саноатидаги истеъмол қилинадиган ёнилғи-энергетика ресурсларининг 28 фоизи ташкил қилади. Тоғ-кон металлургия ишлаб чиқариши ўз-ўзидан ғоят катта энергетик сифимли тармоқдир. Бу айниқса, ишлаб чиқариш ҳажмларининг кенгайтирилиши ва маҳсулотнинг янги турларини, хусусан цементни ишлаб чиқишлигини йўлга қўйишга таааллуқлидир. Шу сабабдан ОТКМК томонидан катта ҳажмдаги энергетик ресурсларининг истеъмол қилиниши муқаррардир. Бу эса ўз навбатида тайёр маҳсулотнинг таннархига ғоят жиддий таъсир кўрсатади.

Модомики маҳсулотнинг катта улуши экспортга чиқарилар экан, муомалада бўлган ва салоҳиятли буюртмачилар учун нархлар афзаллигини сақлаб қолиш жуда муҳим бўлади. Шундай қилиб, энергетик самарадорликнинг оширилиши сарф-харажаларни шунчаки мувофиқлаштиришнинг ўзи эмас. Бу энг аввал жаҳон бозоридаги юқори рақобатбардошликни асословчи омиллардан биридир. Масалан Иссиқлик энергетика ресурсларининг энг йирик истеъмолчиси бўлган ҳолда Олмалик ТКМК энергетика соҳасидаги экспертларга ёнилғи-энергетика ресурслари сарфларини қисқартиришнинг энг самарадор усуллари муҳокама қилиш имкониятини тақдим этди.

Комбинат ёнилғи-энергетика ресурслари истеъмолини қисқартиришга йўналтирилган чоралар комплексини тадрижий тарзда амалга оширомоқда. Ҳар йили маъданни қайта ишланишидаги энергетика ресурсларининг солиштирма сарфи қисқартирилмоқда. Агар 2010 йилда маъданнинг бир тоннасини қайта ишлаш учун 48,15 кВт/с электр энергияси сарфланган бўлса, ўтган йили ишлаб чиқаришнинг модернизацияланиши ҳисобига мазкур кўрсаткич 44,65 кВт/с гача, яъни 7,3 фоизли қисқартиришга эришилди. Шунингдек табиий газ истеъмолини жиддий қисқартирилиши эришилди. Бундан беш йил аввал бир тонна маъданнинг қайта ишланишида газ сарфи 8,64 кубометр газни ташкил қилган бўлса, ўтган йили мазкур кўрсаткич 7,47 кубометргача қисқартирилди.

Президент қарорида белгиланган вазифаларга мувофиқ ишларга келганда, ОТКМКда 2019 йилга бориб энергетика ресурсларининг сарфларини 18дан 15,5 фоизгача қисқаришига имкон берадиган энергетика самарадорлигини ошириш бўйича ички ишлар комплекси ишлаб чиқилганлигини айтиш жоиз. Фақат ноябрь ойида электр энергиясини ва табиий газни унумли тежаш натижасида эришилган самара 4367,3 млн. сўмдан ошди.

Умуман олганда, семинарда иштирок этган корхоналарда мазкур ҳужжатга мувофиқ энергетик сифимни қисқартириш ва энергетик самарадор технологияларни жорий қилиш бўйича 540дан ортиқ сонли чора-тадбирлар ўтказилди. Бу фақат анъанавий энергетик ресурсларни истеъмол қилишни мақбуллаштиришга доир тадбирлардир. Бундан ташқари яна 70 лойиҳалар энергиянинг қайта тикланувчи манбаъларидан фойдаланишнинг жорий қилинишига йўналтирилган. Олиб борилган ишларнинг умумий самараси электр энергиясининг сарфларини 770 минг кВт/сдан ортиқ ва табиий газ сарфларини 570 млн. куб метрдан зиёд ҳажмда қисқартиришдан иборат.

Юқорида қайд этилган дастурни амалга оширилиши мақсадида йирик саноат корхоналари мураккаб энергетика масалаларини ҳал қилиш йўсинида ижобий амалий натижаларга эришди. Энергетик мақбуллаштириш йўлида Иқтисодиёт вазирлиги билан Умумжаҳон банкининг 2012 йилдан бери амалга оширилаётган "Саноат

корхоналарининг энергетик самарадорлигини ошириш” лойҳасини бажарилиши жараёнида етарли даражада бой ва кўп қиррали тажриба қўлга киритилди.

Тоғ-кон, кимёвий, электр энергетикаси ва нефть газ тармоқларининг корхоналарида фақат мазкур лойиҳа миқёсида йилига 98 млн кВт/с дан ортиқ электр энергиясини ва 25 млн. куб метр табиий газ ҳажми тежамкорлигини таъминлайдиган 19 лойиҳа бажарилди. Кейинчалик амалга ошириш учун яна 36та лойиҳалар мўлжалланган, уларни амалга ошириш натижаси бўйича юқорида номи айтилган тармоқларнинг корхоналарида йилига 352 млн. кВт/сдан ортиқ электр энергиясини, табиий газнинг -127 млн. куб метрдаг зиёд ҳажмини тежаш назарда тутилган.

Бевосита Олмалиқ ТКМК умумий қимати 7,6 миллион доллардан ортиқ бешта йирик лойиҳаларни амалга оширмоқда. Шулар қаторида мис қуйиш заводининг компрессор станциясини техник қайта қуроллантириш, саноат сув таъминоти цехида частотали ўзгартирувчиларни ўрнатиш, электр юритмани частотали-мувофиқловчи қурилмага алмаштириш, мис концентратини филтрлаш ва қуриштириш участкасини филтр-прессларни ўрнатиш йули билан қайта қуриш ва б. ларни таъкидлаш жоиз. Умуман олганда барча мана шу лойиҳаларнинг муваффақиятли амалга оширилиши 45,5 млн. кВт электр энергиясини ва 18 млн. куб метр газни тежаш имконини таъминлайди.

Чиқишлар ва мунозаралар жараёнида семинар қатнашчилари ишлаб чиқариш таннарини ва энергетик сифминини камайтириш чоралари, ишлаб чиқаришга энергетика самарадорлиги бўйича илмий ишланмаларни жорий қилиш, энергетика статистикасини мукамаллаштириш, энергоаудит вазифалари ва энергоаудиторларга қўйиладиган талаблар каби долзарб масалаларда батафсил тўхталдилар. Шунингдек кун тартибига махсулот бирлигига энергия сарфларини камайтириш жараёнларида иштирок этаётган корхоналарни қўллаб-қувватлаш масалалари, энергетик тежамкор технологияларни жорий қилишга ва иккиламчи энергетик ресурслардан фойдаланишга доир тавсияномалар, семинар иштирокчиларининг тажрибаси мисолида энергиянинг қайта тикланадиган манбаъларини жорий қилиш афзалликлари каби мавзулар киритилди.

Энергиянинг чакана бозорида (муносабатларни) давлат томонидан мувофиқлаштириш. Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ энергиянинг чакана бозоридаги махсулот ва хизматларнинг нархлари давлат томонидан мувофиқлаштирилади.

Минтақавий даражада мувофиқловчи орган - ўз фаолиятини касб маҳорати асосида мустақил юридик шахс сифатида амалга ошираётган Регионал энергетика комиссияси (РЭК) дир. РЭКнинг умумий ва методологик раҳбарияти учун Ўзбекистон давлат қарорлари унинг муттасаддилиги миқёсида ижро этилиши шарт. Ўз функцияларининг бир қисмини РЭК ваколатлашга ҳақлидир.

Ўз ваколатликларининг миқёсида РЭК қуйидаги функцияларни бажаради:

- яъни «Ўзбекэнерго» ДАК тақдимномаси бўйича минтақадаги ишлаб чиқариш балансини ҳамда электр энергияси ва қувватининг истеъмоли келишувини «Ўзбекэнерго» ДАК томонидан тасдиқланиши учун тақдим этиш;

- «Ўзбекэнерго» ДАК тақдимномаси бўйича балансини ҳамда электр энергияси ва қувватининг истеъмоли келишувини «Ўзбекэнерго» ДАК томонидан тасдиқланиши учун тақдим этиш;

- «Ўзбекэнерго» ДАК тақдимномаси бўйича энергетик таъминловчи ташкилотнинг тармоқлари бўйича электр энергияни узатиш қийматининг келишувини (минтақавий абонентлик тўловни) «Ўзбекэнерго» ДАК томонидан тасдиқланиши учун тақдим этиш;

- «Ўзбекэнерго» ДАК тақдимномаси бўйича иссиқлик энергиясини (куватини) ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш балансини тасдиқлаш;
- «Ўзбекэнерго» ДАК томонидан бажарилган энергия таъминловчи ташкилот бўйича иссиқлик ва электр энергияси (кувати)нинг ўртача тарифлари ҳисоб-китобларнинг тахлили ва уларнинг тасдиқланиши;
- истеъмолчиларнинг гуруҳлари бўйича электр ва иссиқлик энергияси (кувати) тарифларини тасдиқлаш;
- энергия чакана бозорининг субъектлари ўртасидаги келишмовчиликларни кўриб чиқиш, ўз ваколатлари чегарасида низоли масалаларни ҳал қилиш;
- электр энергетикасида нархларнинг ҳосил бўлиши ва давлат томонидан мувофиқлаштириш бўйича ҳаракатдаги меъёрий ва методологик ҳужжатлардан тўғри фойдаланишга амал қилиниш устидан назорат қилиш;
- ҳисоб-китоблар шаффофлигини ҳамда энергиянинг минтақавий бозорининг фаолиятига доир ахборотнинг тижорт сирини ташкил қиладиган маълумотлардан ташқари бозор субъектлари учун олиш имконини таъминлаш.

РЭК қарорлари энергияни чакана бозорининг барча субъектлари томонидан бажарилиши шарт. РЭК қарорларига норозилик билидириш ҳолатида ташкилот ёки истеъмолчи «Ўзбекэнерго» ДАКка низоли масала бўйича қарор чиқариш учун мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Амалиёт кўрсатганидек, бундай мурожаатлар кўпроқ ҳолларда РЭК тасдиқлаган энергия тарифларининг даражалари масалаларига тааллуқлидир.

Шулар тўғрисида Тошкентда «Мутақиллик йиллари давомида аҳолини электр энергияси билан узлуксиз таъминланиши: бажарилган ишлар, мўлжалланган тадбирлар, эришилган натижалар ва муаммолар» мавзусида бўлиб ўтган матбуот анжуманида айтилган эди.

Твдбир ташкилотчиси бўлиб «Ўзбекэнерго» Акциядорлик жамияти чиқди. Масалан, учрашувда чиққан тармоқнинг стратегик ривожланиш бошқармасининг бошлиғи Эсо Саъдуллаев таъкидлаганидек, энергетик соҳа республикамиз иқтисодиётининг базавий тармоқларидан бири бўлиб, мустақиллик йиллари давомида шиддатли тарзда ривожланди, бу эса Ўзбекистон учун нафақат ўз энергетик талабларини қондириши эмас, балки айни махсулотни экспортга чиқариши учун ҳам имкон яратди.

«Ўзбекэнерго» АЖ томонидан ҳар йили ишлаб чиқариладиган электр энергиясининг ҳажми 55 миллиарддан зиёд кВт/сн ташкил қилади, улардан 5,9 миллиард кВт/с, яъни умумий ҳажмдан 9 фоизини гидроэлектр станциялари (ГЭС) ишлаб чиқаради, 49,3 миллиард кВт/с яъни 89 фоизини иссиқлик электр станциялари (ТЭС) томонидан ишлаб чиқарилади. Акциядорлик жамиятига кирмайдиган бошқа блок-станциялар электр энергиянинг 1,2 миллиард кВт/с ҳажмини ишлаб чиқаради.

Матбуот анжумани давомида ҳар йили иқтисодиётнинг ривожланиши ва аҳоли фаровонлигининг оширилиши билан бирга электр қувватга мавжуд эҳтиёж доимо ўсиб бораётганлиги таъкидланди. Масалан, агар 2000 йили бир оиланинг ойлик истеъмоли 114 кВт/сн ташкил қилган бўлса, 2015 йилга бориб мазкур истеъмол кўрсаткичи 35 фоизга кўпайди ва 160 кВт/сгача етди.

1990 йили электр энергиясининг истеъмол қилинишида аҳолининг улуши 10,3%ни ташкил қилган эди, 2000 йилга етиб мазкур кўрсаткич 13,9%га, 2015 йилда эса 25,2 фоизгача етиб борди. Шу муносабат билан «Ўзбекэнерго» АЖ нафақат мазкур эҳтиёжларни таъминлаш эмас, балки барча саноат корхоналарининг, ижтимоий мақсадли объектларнинг ва турар жой уйларининг ишончли электр таъминотини ташкиллашга ҳаракат қилиб, шунингдек стратегик тармоқ олдида ҳозирги вақтда турган ва истиқболдаги вазифаларни муваффақиятли ҳал қилмоқда.

«Ўзбекэнерго» АЖ электр тармоқларидан фойдаланиш Бошқармаси бошлиғининг ўринбосари Улуғбек Хакимов таъкидлаганидек, ҳозирги вақтда компания томонидан энергетика тармоғини ривожлантириш, ҳаракатдаги ишлаб чиқариш қувватларини модернизациялаш, замонавий энергетик манбаъларни ҳамда энергиянинг қайта тикланадиган манбаъларини жорий қилиниши масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Айни йўналишда бир қатор инвестицион лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Шу билан бир қаторда акциядорлик жамияти автоматлаштирилган тизимни жорий қилиш йўли билан электр энергиясини ҳисобга олиш тизимини модернизациялаш бўйича ишларни амалга оширмоқда. Электр энергиясидан унумли ва самарадор фойдаланишни таъминлаш ва шунингдек истеъмолчиларнинг тўлов интизомини мустаҳкамлаш мақсадларида ишлатилган энергиянинг аниқ ва ишончли ҳисобланишини таъминлайдиган замонавий электрон ҳисоблагичларни босқичма босқичли ўрнатилиши амалга оширилмоқда.

«Ўзбекэнерго» АЖ томонидан олиб борилаётган кенг миқёсли ишлар ва шунингдек хорижий капитал сармояларининг жорий қилиниши билан амалга оширилаётган инвестицион лойиҳалар электр энергетика тармоғини ривожлантиришга, истеъмолчиларни электр энергияси билан узлуксиз ва ишончли таъминланишига ҳамда республиканинг экспорт салоҳиятини оширишга кўмаклашмоқда.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. В Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. 2018 год.
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 07.02.2017 г. №УП-4947 «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистана».
3. Статистический сборник промышленность Узбекистана 2014-2017 год, Ташкент, 2019, С. 25-48.
4. *Камелетдинов У.* Пути развития механизмов ГЧП в энергетическом секторе Узбекистана. Журнал: «Банк, Деньги, Кредит». №1 2019 г, С. 42-48.
5. *Додобоев Ю.Т.* Қишлоқ хўжаликнинг электрлаштириш. Тошкент, 1983 йил, 85–87 бетлар.
6. *Додобоев Ю.Т.* Ва бошқалар энергетика соҳасининг иқтисодиёти ва менежменти. Тошкент 2018, 110 бетлар.
7. *Додобоев Ю.Т.* Ва бошқалар фермер хўжаликларни иқтисодиёти.
8. “Халқ сўзи” рўзномаси, 2018–2020.